

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ СУРГУУЛЬ
эрдэм шинжилгээний бичиг

Боть XXXIX (433)

2015

(13-36)

“BATU-METÜ” ЗЭРЭГ ҮГЭЭС -BTUR, -M/ATAGAI, -BČI,
-NTAY, -NČIR, -N/ČAY“ ЗЭРЭГ ДАГАВАР ҮҮССЭН НЬ

М. Базаррагчаа *

1. Өнгө зүсийг нэрлэсэн утгатай, ulayā-(n), čaya-n, noyuyā-n, boru-, köke-, sira-, čengker-, уayā-n, qara-, barayā-n, küre-n, qula-, kegēr-, čegē-n;

2. шинж чанарыг нэрлэсэн утгатай sāyi-n, mayū-, nomuqa-n, nomūi, dulaγā-n, uya-n, qayūrai-, qaranguūi, gegē-n, qayūci-n, adali-, čarayū, qatayū, jögēle-n, sayṣayū, nōyita-n, kimda, qaša-ng, sula, sinuqāi, mayū-qāi, qomuqāi-, turāngqāi-, ilamayāi, ayaytai-, baruytāi, irayū, yadayū-, qala-γū-n, kūyite-n, nilayū-n, γasiγū-n, asiγū-n, niγta-, ayliγū-, mulγū-, qoyūsun, sine;

3. хэлбэр дүрсийг нэрлэсэн утгатай qurča-, moquγā-, egče-, šuluyū-n, γonjuγui-, onduū-, jartayai-, dorsuyūi-, māyijijūi, qalčayai-, keltegeyi-, tegsi-, čombu-ng, qalja-n, urangqāi-, qajayai-, qabtayāi, jadayai, šūmayāi, narīn, бүдүгү-n, künγκür;

4. тоо хэмжээг нэрлэсэн утгатай tomu, baγa, namqan-, juγayan-, ūyita-n. qobur(a), ola-n, boγuni, urtu, dumda, qomsa, dutayū, tarγu, čögēn, күндү-, kōngge-n, öрге-n

5. цаг хугацааг нэрлэсэн утгатай udayā-n, түмге-n, ayāji-m, ānāyi, nayājayāi-, nasutāi-, (erte-), (sayi-), (darūi), (orūi), aljaū-, уayāraū, jalayū-, ayāji-γū-, dabči-γū-, qurdu-n, siγūrqāi-, šalam-γāi

6. орон зайг нэрлэсэн утгатай qola-, oyira-, bačiγū-, (dabči-γū-), (bariγū-), ibčau, uru-γū¹ зэрэг тэмдэг нэрнээ орох харьцуулан бууруулсан утга бүхий "-btur ~ -tur" дагавар нь утгаа адилтгах утга бүхий "metū-" (адил шиг), metū-čile- (адилтгах зэрэг сэлт), metürkeū (адилавар, төстэй), metüs (мэтийн олон тооны дагавар авчээ) хэмээх үгийн "m" нь "b"-тэй сэлгэж, арын эгшиг нь гээгдсэнээс үүссэн ба зарим үгнээ "b" нь ч гээгдэх бий. Жишээ нь, sāyi- (b)-tur → sāyi-tur, sāyi-qan-tur, baγan-(b)-tur → bayatur, āyi-qu(b)-tur → āyi-qu-tur, iči-gū(b)-tür → ičigütür.

Н.Поппе "-btur" дагаврыг шинж чанар заасан утгат дагаврын бүлэгт багтаан, багасгах утгад хамтатган буурангуй өнгийг илтгэдэг дагавар² гээд qara-btur, ulaqa-btur,

* МУИС, Шинжлэх ухааны сургууль, Монгол хэл, хэл шинжлэлийн тэнхим

¹⁾ М.Базаррагчаа, *Монгол хэлний өгүүлбэр судлал*, Улаанбаатар, 2005, 165-173-р тал.

²⁾ Н.Н. Поппе, *Грамматика письменно-монгольского языка*. М.- Лгр, 1937, стр. 107-108.

sira-btur гэсэн жишээ татаж, энэхүү "буурангуй" утга бүхий, , -bir (ša..ā-bir), -bur (ulaqā-bur, sira-bur), -btür (köke-btür) хэмээх гурван дагаврыг дурджээ.

Буриад хэлний дагаврыг дагнан судалсан У.Ж.Ш. Дондуков энэ дагаврын тухай а) буурангуй зөөлөн өнгө (ногоо-бтор, улаа-бтар); б) тийн мэдрэхүйн үүднээс юмсын шинж чанарыг зөөлрүүлэх (гашуу-бтар, шэнгэ-втэр, халуу-бтар, хууша-бтар); в) хүн, амьтны бие махбодийн гадаад шинж байдал (халза-бтар, залуу-бтар, хашан→ хашаб-тар (слечка с ленцой); г) орон цагийн шинж харьцаа (уйта-бтар, сэхэ-бтэр (довольно прямоватый), холо-бтор); д) аль нэг юмсын зарим шинжтэй адилавартай байх түхэрээ-бтэр (несколько кругловатый); торго-бтор, моһо-бтор, халюу-бтар (халиу) утгыг илтгэхээс гадна, уг үгийн салаа утгаас хүний сэтгэхүйн нөөц болон зан чанарыг илтгэсэн ухаа-бтар, шэрүү-бтэр, боро-бтор (энгийн)³ зэрэг үгс буйг тодорхойлжээ. Мөн энэ дагаврыг хааяа үйл үндэснээ garabtar, жэрхэ-бтэр (жийрхэх, зэвүүрхэх), гэсэн жишээг дурджээ. Харин Ш. Лувсанвандан энэ дагавар нь завсрын өнгө заасан тэмдэг нэр үүсгэх ба эцсийн "-н" ба заримдаа бүхэл үеийг гээж, ulaqā-n → ulagā-btur → ula-bur → ula-bir, sira-b(t)ur → sira-bur → čagan → čaga-btur → čaga-bur, köke-btür → kökebür зэрэг үг бүтдэгийг тэмдэглэжээ.⁴

П.Бямбасан багш тэмдэг нэрсийн утгыг эрчимжүүлэх ба бууруулах айн дотор -btur дагавар нь гол төлөв өнгө, хэлбэр, дүрс заасан үүсмэл бус тэмдэг нэрнээ залгаж, утгыг бууруулна (харавтар, шаравтар, хөхөвтөр, нарийвтар, гонзгойвтар, дугуйвтар, бүдүүвтэр), хааяа үүсмэл тэмдгийн нэрнээ үг дагаврыг залгаж, ядуувтар, гуншаавтар, онгироовтар, хазгайвтар, хэвтгийвтэр, туранхайвтар зэрэг үг бүтээн⁵ гэжээ. Мөн Ц. Жанчивдорж багш "Монгол хэлний тэмдгийн нэрний харьцангуй зэрэг бол бодис юманд байдаг бэлгэ чанарын ялгаврыг үзүүлэгч илтгэгч нь юм: Тэр нь монгол хэлэнд үг зүйн аргаар, тухайлбал, "-втар, -хан" дагавруудаар илэрнэ"⁶ гээд, "шив шинэ, яв ягаан, бөв бөөрөнхий, маш сайхан, хамгийн хүчит, туйлын бардам гэх мэтээр тэмдэг нэрийн харьцангуй зэргийг үгүүлбэр зүйн аргаар илрүүлж болно" гэсэн байна.

М.Н.Орловская "Орчин цагийн монгол хэлнээ бусад юмын шинж чанартай харьцуулалгүйгээр уг юмын шинж чанартай байх хир хэмжээг заадаг, тэмдэг нэрнээ залгах "-btur, -хан" гэсэн дагавар байдаг"⁷ гэсний -хан нь бидний үзэхээр бол сул баймжийн бүтээвэр болох ба М. Н. Орловская "-втар дагавар нь уул юмсын шинж, чанарыг бууруулах утгыг тэмдэглэдэг идэвхтэй хэрэглэгддэг дагавар юм" гэжээ. Тэрээр маш бүдүүн, нэн догшин, дэн бүдүүн, цэл хөх, час улаан, хав хар, шив шинэ гэх мэтээр уг юмны шинж чанарын хэр хэмжээг эрчимжүүлдэг тухай өгүүлжээ. С.Л. Чареков "-btur дагавар нь юмсын бууруу, бүрэн бус, бага хир хэмжээг заах утгатай бөгөөд өгүүлэгчийн

³ У.Ж.Ш. Дондуков, *Аффиксальное словообразование частей речи в бурятском языке*. Улан-Удэ, 1964, стр 71-72

⁴ Ш. Лувсанвандан, *Орчин цагийн монгол хэл*, Бээжин, 1961, 1962, 240-241-р тал.

⁵ П. Бямбасан, "Тэмдгийн нэр Орчин цагийн монгол хэл зүй", Улаанбаатар, 1966, 110-11-р тал.

⁶ Ц. Жанчивдорж, *Орчин цагийн монгол хэлний тэмдгийн нэрийн тухай*, Заах арга-эрдэм шинжилгээний хуудас, "Монгол хэл, утга зохиолын бүлэг" I, Улаанбаатар, 1961, 58-59-р тал.

⁷ М.Н.Орловская, *Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке*. Москва, 1961, стр. 95-96.

үнэлэмж, адил төстэй шинжийг илтгэнэ"⁸ гэж үзсэн нь А.А.Дарбеевагаас "тэмдэг нэрийн бууруулах (-бтар, бар, шаг: һулабтар, сагаабтар, сагаалтар, ногоолтор, шарабар, улабар, һагюушаг (сариушиг), набтаршаг) ба эрчимжүүлэх (саб сагаан, сэб сэгээн, тон залуухан, угаа сэсэн, шал һогтуу, сэл ногоон) утга илтгэдэг"⁹ гэснээс эхтэй аж. Өвөр монголын эрдэмтэн Цэнгэлтэй тэмдэг нэрийн харьцуулах айг

1. Ерийн буюу энгийн зэрэг: улаан, сайн, өндөр;
2. Татуу зэрэг: улаа-втар, хара-втар, цагаа-хан, их(ээ)-хэн;
3. Давуу зэрэг: у-в улаан, ха-в халуун, маш сайн, тун зүйтэй;
4. Харьцуулсан зэрэг: -аас+үндэс: уулаас өндөр, далайгаас гүн;
5. Үнэлсэн зэрэг: хамгийн, туйлын, эрхмээс эрхэм, туйлын сайн¹⁰ гэж ангилсан байна.

Мөн Ш.Цэцэнцогт "-btur" дагаврыг тэмдэг нэрийн харьцуулах айн "-btur, -tur" гэсэн хувилбар бүхий тухайн шинж тэмдгийг татуу болохыг илтгэх утгатай¹¹ гэж үзжээ. Үүнд: "аују-btur, аууqu-btur, күre-btur, sayi-btur, erte-bter" гэх мэт жишээ татжээ. Мөн Ц.Норжин гуай "-btur, -btar" дагавар нь уул хэмжээнээс арай дутуу шинжийг илтгэх утгатай¹², тэгш дүүрэн -btur, -btur, bur нь өнгийг бууруулан заасан үг бүтээх тухай,¹³ Г.Хайрхан тухайн утгын дагуу үүссэн юм үзэгдлийн шинж чанар, хир хэмжээний харьцангуй байдлыг заасан үг (köke-bter, ula-btur, çага-bur, ula-bir)¹⁴ бүтэх тухай дурджээ.

С.Галсан монгол хэлний тэмдэг нэрийг а) өнгө, б) шинж чанар в) орон цагийн, хэмжээ чанар (урт, өндөр, намхан) г) хүн амьтны шинж д) зан чанар, оюун ухаан (зальтай ухаантай) гэж утгаар нь ангилаад, "-btur" дагаврыг үнэлэмж заасан утгатай бол "цав цагаан" гэвэл тэмдэг нэрийн дээд зэргийг илтгэсэн утгатай¹⁵ гэжээ.

Д.Д. Амоголонов -бтар (чанар дутмаг) "-маг" (чанарын их буюу бага зэрэг гэдэг) "-хан" (чанарын дутмаг, бууруу) гэсэн харьцуулсан зэрэг илтгэх дагавар байхын дээр тэмдэг нэрийн давуу зэргийг илтгэх а) эрчимжүүлэх бүтээвэр (тон, маша, угаа)

б) сайнаас сайн, муугийн муу гэж давтаж, в)гасархай үндэс (уб улаан, оро обогор, тэрэ тэбхэр); г) туслах үйл үг гэ- (ехэ гэгшын хада, томо гэгшын том юумэн); д) богино эгшгийг урт болгодог дотоод нугарал (үндэр→үндээр→үндүүр, ехе→ехы)-ын аргаар илэрнэ.¹⁶ гэсэн бол Г.Д. Санжеев юмсын чанарыг эрчимжүүлэх ба бууруулахдаа 1)маша, угаа, эгээ, тун” зэрэг үгсийг угтуулах; 2) хайнһаа хайн гэж давтах 3) эхний

⁸⁾ С.Л. Чареков, *Прилагательные в монгольских языках в сравнении с другими алтайскими*, Лгр., 1990 стр. 28-29

⁹⁾ А.А. Дарбеева, *Имя прилагательные Грамматика бурятского языка. Фонетика и морфология*”, Москва, 1962, стр. 105-108.

¹⁰⁾ Цэнгэлтэй, *Одоо үеийн монгол хэлний зүй*. Хөх хот, 1980, 232-р тал.

¹¹⁾ Ш. Цэцэнцогт, *Монгол үгсийн язгуурын толь*, Жанг Жияа Кеү, 1988, 2557-2558-р тал.

¹²⁾ Ц.Норжин, *Монгол хэлний үг бүтээх дагаврын хураангуй*, Хөх хот, 2001, 32-33-р тал.

¹³⁾ Тэгшдүүрэн, *Монгол хэлний үг бүтээх ёсны судлал*, Лиюүнинг, 2005-р тал.

¹⁴⁾ Г.Хайрхан, *Монгол хэлний үг бүтэх ёсны судлал*, Хөх хот, 1998, 122-124-р тал.

¹⁵⁾ С.Галсан, *Сопоставительная грамматика русского и монгольского языков (Фонетика и морфология)*, Ч.И. Улаанбаатар, 1975. стр. 155, 160.

¹⁶⁾ Д.Д. Амоголонов, *Современный бурятский язык*, Улан-Удэ, 1958, стр. 158-159.

үеийг давтах (хаб хара, саб сагаан) аргыг хэрэглэдэг¹⁷ гэж үзсэн байна. Тэгвэл Г.Д. Санжеев хожмын бүтээлдээ чанарын зэргийг бууруулах (-втар...) ба эрчимжүүлэх (шав шар) зэрэг буйг¹⁸ дурджээ. Энэ хоёр аргыг Я.Шмидт „ав адил, шив шинэ, сав сайн, (дав дээр), маш их” гэсэн жишээгээр¹⁹ дурджээ.

А.Боброниов "-btur" дагавар нь голлон өнгөнд нэмэлт ялгааны утга илтгэнэ (sira-btur) гээд утгын ялгааны их бага хир хэмжээ зэргийг "-qan, -sig" дагавраар илрүүлдэг (sira-btur-qan, sira-btur-sig), ба утгыг эрчимжүүлэхдээ "ab ariyün, sab šayän"; бууруулахдаа "sine-sig, säyi-sig" гэдэг²⁰ гэсэн байна. Александр Боброниов ulayän-ula-btur, ula-bur- ub ulayän гэх мэтээр тэмдэг нэрийн харьцуулсан (сравнение) ба давуу зэрэг (превосходства)-ийг хоёр ангилжээ.²¹ Ийм ангиллыг А. Попов хийсэн ба юмын өнгийг бууруулахдаа -btur, -qan, bir~ bur залгаврыг хэрэглэдэг²² гэжээ. В.М. Котвич халимаг хэлнээ чанарын зэргийг илтгэх „-qanb” (утгвар бүтээвэр), sig, btur, bur~ bir дагавар буй²³ гэж үзжээ. Н.Н.Поппе багасгах буюу бууруулах утга бүхий "-хан" (улаахан, haixan, yurba-хан), -btur (xarabtar), -bar (nogoobor), -lbar (xөхөlbөр), -ltar (sagältar, ulältör) сDr (xarasar, хунсэг (хүн)), -lgyi (sagältgui, xarDlgui), -xai (subuuxai, dүxei) зэрэг дагаврыг дурдсан байна.²⁴ Б.Х.Тодоева монгол хэлний тэмдэг нэрийн харьцуулсан зэргийг ерийн (урт, хар, их, гашуун, цэвэр), харьцуулсан (газраас илүү өргөн, эхээс дотно, галаас халуун, төмрөөс хатуу ; хөхөвтөр), давуу (маш, нэн, тун, хав хар, муугаас муу, муугийн муу) гэж гурав ялгажээ.²⁵ Г.Д.Санжеев халимаг хэлнээ буурангуй чанарын нэрийг -бтр (шарбтр), буурангуй адилтгасан чанарын нэрийг -шнь (харшнь-черноватый, күүншнь-подобный человеку), өхөөрдсөн буурангуй чанарын нэрийг -кн (холкн, цевркн) гэсэн дагавраар илтгэдэг²⁶ гэжээ. Бүр 1878 онд А.Орлов чанарын тэмдэг нэрийн бууруу шинжийг –хан, хай (хайхан, муухай, шинхэн), -шик, нхи (ехэнхи, набтаршик, бүтүшик (доволно похожий)); -бтур ~ бур ~ бир (хүхэбтэр, хүхэбир) дагавраар илтгэхээс гадна, хүхэбтэрхэн, харабтуршик гэх мэтээр давхарлан хэлэх ба сагахшин (цагаагчин), ламахай, шубуухай хэмээх үгэн дэх дагаврыг жичид нь дурджээ.²⁷ Мөн А. Орлов "metu" гэдгийг "бүтү" гэж хэлдгийг инээхүбүтү айхүбүтү гэж хэлдгийг тэмдэглэсэн нь "metu" хэмээх үгийн me нь bu ~ be-тэй сэлгэдэг болохыг харуулж байна. Энэ санааг батлан В.М. Котвич "-btur" дагавар нь "metu" хэмээхээс эрэлтэй болохыг тэмдэглэж, чанар заасан тэмдэг нэрийн зэргийг -qan, (сайхан), хүбегүн); -b гэсэн өвөрмөц бүтээвэр (частица) (аб аригун); -sig (сайшик), -бтур (цагабтур) -бур (харабир) гэсэн дагавраар

¹⁷⁾ Г.Д. Санжеев, Грамматика бурят-монгольского языка, М-Мр., 1941, стр. 40

¹⁸⁾ Г.Д.Санжеев, Современный монгольский язык, М., 1959, стр. 49.

¹⁹⁾ Д.Шмидт, Грамматика монгольского языка, Спб. 1832. стр. 37-38.

²⁰⁾ А. Бобровников, Грамматика монгольского-калмыцкого языка, Казань, 1849, стр. 65-66.

²¹⁾ Александр Боброниов, Грамматика монгольского языка, Спб. 1835, стр. 37-38.

²²⁾ А.Попов, Грамматика калмыцкого языка, Казань, 1847, стр. 84.

²³⁾ В.М. Котвич, Лекции по грамматике монгольского языка, Пб., 1902, стр. 58-59.

²⁴⁾ Н.Н. Поппе, Грамматика бурят-монгольского языка, М. -Лгр., 1940, стр. 37.

²⁵⁾ Б.Х.Тодоева, Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология. М., 1951. стр 82-84.

²⁶⁾ Г.Д. Санжеев, Грамматика калмыцкого языка, М., Лгр., 1940, стр. 37.

²⁷⁾ А.Орлов, Грамматика монголо-бурятского разговорного языка, Казань, 1878, стр. 22, 20

илтгэдгийг тодорхойлсон байна.²⁸ Үүнчлэн А.Д. Руднев "-бтур" нь "metü"-ээс үүсэлтэй²⁹ гэж үзсэн байна. Дээрх "metü" хэмээх үгийг халимаг хэлнээ "metü, möt^ö", буриад хэлнээ "betü" гэж хэлдгийг Г.И.Рамстедт тэмдэглээд түрэг хэлнээ "bet" нанай хэлнээ "maty" (адил), самоёд хэлнээ "mitte, mitt" (адил)³⁰ гэж хэлдгийг харьцуулсан бол Т.А. Бертагаев -бтэр дагавар нь "бэтэр-, мэтэр-" хэмээх үгээс үүсэлтэй бөгөөд угтаа "мөн тэр" (mön, tere) хэмээх үгээс мөн тэрэ → мэнтэр → мэтэр → мэт³¹ гэж үүссэн гэж үзжээ. Энэхүү "batu" (нягт бэх холбоотой байх), bitegü (ü) (задгай бус, хаалттай), buta (ургамлын иш, мөчир; бөөн хэсэг, задрах), büte- (аних, эдгэрэх, бөглөрөх, давчдах), bütü- (төрөх, биелэх, үүсэх), bete (нарбил модны үр жимсний гадуурх зузаан арьс → бат бэх арьстай) зэрэг үгсийг харьцуулбал, "бүхэл хэсэг"-ийн буюу уг юмс нягт хэлхээ холбоотой улмаар гадуураа нэлд нь "бүрхэж хаах" гэсэн утгатай байна. Үүнд "ba.. " үе-утгалбар нь бөөгнөрөх, овоорох, эрчих; "-ta..." үе-утгалбар нь өргөсөх, хэсэг хэсэг болох гэсэн утгатай бөгөөд "metü" гэдэг нь нэг юмын доторх хэсгүүдийн нэг нь нөгөөтэйгээ холбогдон улмаар адил төстэй болох гэсэн утгаас үүдэлтэй юм. Эртний түрэг хэлнээ bat- (живэх, шингэх, -нягтрах), bite ~ bitü- (таглах, битүүлэх) botu (ботуул-ургамал), böt (анги, саланги), bötün ~ büten (өөр), buta- (мөчирлөх), butu (ботго), butul- (зүүгдэх), büt- (бүтэх, биелэх, ургах), büte (олон) bütün (бүтэн бүхэл)³² гэж хэлэлцдэг нь ерөнхий болоод зарим утгаараа ижил байгааг Б. Базылханы бүтээлээс үзэж болно. Г.И. Рамстедт, тэмээний нэгээс арван сартай төлийг botuyu ~ botuyā' / çag.botum; bota (хүүхэд, нялх хүүхэд), kir. bota (ботго) гэж харьцуулсан³³ ба энэ нь дээр өгүүлсэн бүхлийн хэсэг буюу ингэнээс гарсан нэг хэсэг, нялх амьтан, эхээс үүдсэн гэсэн утгатай байж болох юм. "metü" гэдгийг халимаг хэлнээ "bütü" гэж хэлдэг тухай А. Орлов тэмдэглэснийг дээр дурдсан билээ. Энэхүү дагавар(угтаа үг)-аас өргөлттэй үеийн эгшиг нь гээгдсэнээр -btur гэсэн дагавар салаалж, уул дагаврын "b" нь бие даасан оруулбар бүтээвэр болохын зэрэгцээ, тухайлбал энэхүү -b-гийн сэлгэмэл "m" хувилбар нь aduyū maduyū qoni moni гэх хоршоо үг бүтээж³⁴, Б. Ринчен гуайн хэлсэнчлэн дуурайх хоршоо үг болжээ.³⁵

Энэхүү "metü" гэсэн нэгж нь нэг талаас sig-тэй утга нэг (çinu-a metü=çinuasiγ) учраас жишихийн тийн ялгалын нөхцөл шиг боловч нөгөө талаар "metüçilen, metürkeü, metü-s" гэж дагавар авах тул үгийн шинжтэй юм. Энэ мэтэд тэр мэт үгийг дуулгаж болохгүй, ном зом, бэх бийр мэтээс авах боллоо. Үнэнчээр зүтгэсэн мэтээр худлаар өгүүлнэ" гэх зэргээр тийн ялгалын нөхцөлөөр хувилна. Энэ нь үгээс бүтээвэр үүсэх явц дахь үзэгдэл бөгөөд монгол хэлний "metu" хэмээгч нь үг бүтээвэр хоёрын завсрын шинжтэй юм. Энэ

²⁸) В.М.Котвич, Лекции по грамматикъ монгольскаго языка, Спб., 1902, стр. 58.

²⁹) А.Д. Руднев, Лекции по грмматикъ монгольскаго письменнаго языка, Спб., 1905, стр. 68.

³⁰) G.Ramstedt, Kalmückisches wörterbuch Helsinki, 1935, p. 262.

³¹) Т.А. Бертагаев, Лексика современных монгольских литературных языков, М., 1974, стр. 249.

³²) Б.Базылхан, Эртний түрэг бичээсний хэлний үгийн бүтэц, Улаанбаатар, 1984, 51-65-р тал.

³³) G. Ramstedt, Дурдсан зохиол, р. 53.

³⁴) М. Базаррагчаа, "м~б" болон "ж" гэсэн авиа-утгалбарын гарал, Улаанбаатар, 2002, 205-207-р тал.

Утгын чуулган; Б" хэмээх оруулбар утгалбар нь утгвар бүтээврийн бүрэлдэхүүнд багтсан нь, МУИС, ЭШБ, XIV боть, 1999.

³⁵) Б.Ринчен, Монгол бичгийн хэлний зүй. Дөтгөөр дэвтэр. Өгүүлбэр зүй, Улаанбаатар, 1984, 51-65-р тал

үг-бүтээвэр нь В.М.Солнцевайн үзсэнээр, туслах үгээс туслах бүтээвэр хоёрын завсарт буй хоёрдмол шинжтэй нэгж болно.³⁶ Энэ "metü" нь хуурмагаар нэрийн нөхцөлөөр хувилавч бусад үгстэй адилаар бие даасан шинжгүй юм. "Адил төстэй" гэсэн утга бүхий "metü" хэмээх үг нь нэр үйлийн өмнө үл хувилах үгсийн аймгийн үгстэй адилаар тодотгох утгатай тэг үндсээр хамжиж ордог. Жишээ нь Арслан мэт ноёдыг барс мэт түшмэл дагах, Барс мэт ноёдыг ирвэс мэт түшмэд дагах, Чоно мэт ноёдыг үнэг мэт түшмэд дагах тул хамагт зовлон болмуй (Оюун түлхүүр). Ёнхор энэ мэт олныг бодно. (С.Э). Асрын гадуур харуулын тангад мягуу мэт зөөлнөөр гишгэлэн шуухитнаж, морьд ногоо шир шир хазлан, тооройн навч үүрийн зөөлөн салхинаа сэрчигнэх сонсогдоно.(С.Э) Гангийн гал наранд ангаж ядарсан хүмүүс ёстой л авралын орны бараа харсан мэт ямар их баярлаж байлаа (С.Э).

Энэ үг-бүтээвэр нь жинхэнэ нэр болон түүнийг орлосон үгсийг нэр үйл үгнээ голдуу адилтгах утгаар холбох боловч тийн ялгалаар хуурмаг хувилахдаа "зэрэг хам" гэсэн утгыг илтгэдэг ажээ. Үүнд,

Нэрлэхийн т.я: Даваа мэт нь ирсэнгүй

Заахын т.я: Дэндвэл, мань мэт-ийг ч тэр мүзүүдээ тавих нь холгүй (С.Э)

Харьяалахын т.я: Энэ тэр мэт-(ийн) явдлаас ер хоцордоггүй хүн шүү, би.

Хамтрахын т.я: Согтуу Палхаа мэттэй нөхөрлөвөл сайнаа үзэх үү?

Үйлдэхийн т.я: Энэ мэтээр элдвийг хөврүүлэн бодно.

Өгөх-оршихын т.я : Уул усны савдаг лус мэт-д өглөг өргөл барьдаг боллоо.

Гарахын т.я: нааш цааш, өөд уруу явах мэт-ээс хашраад байжээ.

Чиглэхийн т.я: Самдан Мамдан мэт рүү явуулаад байх хэрэггүй шүү.

Тэгшхэн зассан дэлтэй, хад мэт хантраастай, сайхан халтар морь, зүүн гартаа цулбуураа бариад, урт гансаа яаралгүй татаж суусан эзнээ байн байн харж, соргог хоёр чихээ солбилзуулан зогсож байв. (Б.Ринчен Үүрийн туяа)

Миний хорхой мэт амийг уучлан хайрлаа!... (Б.Ринчен Үүрийн туяа)

Харин бид мэтийн ядсан амьтанд олдошгүй юм шүү дээ. (Б.Ринчен Үүрийн туяа)

Тэр адгийн урт эгшиг нь өнгөрсөн цагийг үзүүлэгч ай, эй дагаврын дээр -й гэж сэтгэлд үргэлжлэн буйн байдал бүхий утгыг үзүүлсэн түүн лүгээ нийлж Урт эгшиг мэт дууддаг болсон нь эгч ээ! ах аа! гэж дуудахын тийн ялгалын аа, оо, ээ, өө гэдэгтэй адилгүй тул, эгч ээ, ирлээ, ах аа би соносовоо гэх мэтэд хоёр өөр зүйл буй. Нэг нь дуудахын тийн ялгал, тэр нь гагцхүү нэрийн зүйлд байдаг. (Б.Ринчен Үүрийн туяа)

---- Хадаг барьж, залан айлтгахыг хүлээж байгаа хэрэг үү? гэж Жантайн дуугарахад, Ширчингийн дотор их л урамгүй болж, аман дотроо Ширчинг үглэж яваа Думаа эмгэнийг дагасаар гэрт орвол, тулганд асаж байсан аргалын сүүмэлзэх гэрэлд Думаа Ширчингийн дэргэд амтгүй хатуу махтай туранхай хонины хүзүү идээд үлдээсэн махны хальс мэтийг ойртуулж тавьсан нь баян айлд зарцлагддаг ядуусын өл залгадаг хоол байжээ. (Б.Ринчен Үүрийн туяа)

Үг зохиох найруулахдаа чадамгай залхай зуйгар Оссендовскийг хэрэглэж, Барон өөрийн биеийг <<Монгол улсад маш ачтай бөгөөд түмэн үеийн түүхэнд их гавьяа

³⁶⁾ В.М. Солнцев, Язык как системно-структурное образование. М., 1971. стр 259.

үлдээсэн Дайчин улсыг дахин мандуулж, дэлхий дахиныг хувьсгалч нарын хорлон хөнөөхөөс аврах их үйлсийг бүтээх заяатай билээ>> гэж солиотой галзуу мэтээр тунхаг бичүүлэн тараажээ. (Б.Ринчен Үүрийн туяа)

Дэлхийн олон өнгийн оросын дотроос хамгийн хүчирхэг болоод ариун шударга нь улаан орос улс гэнээ ч гэх шиг, ард түмний дотроос Сүх хэмээх бууны суманд үл даагдах баатар эр тодрон энх цагийг тогтоох гэлээ ч гэх шиг, түүний цэрэгт элсэн орж амь бие хайргүй зүтгэвэл энэ насны эрхэм дээд жаргал, эцэс хойддоо эгэл бусын төрөл олно гэх мэтчилэн өнгө будаг нэмэгдэн дэгдэж, олны сэтгэлийг сэргээжээ. (Д.Намдаг Цаг төрийн үймээн)

Харин жишихийн тийн ялгалын "шиг" нөхцөлийн оронд энэ "мэт" хэмээхийг хэрэглэж болно. Жишээ нь: Бүх юм зүүд шиг (С.Э)-Бүх юм зүүд мэт.

Бурхны оронд очиж тэнгэрийн дагина шиг амьдар! ~ Бурхны оронд очиж, тэнгэрийн дагина мэт амьдар!

Гэвч тааварлах утга бүхий "шиг" нөхцөлийн оронд "мэт" хэмээгч үг-бүтээврийг хэрэглэж болдоггүй. Жишээлбэл, Тэр байн байн хараад байвал тэсэхгүй гэсэн шиг өнөөдрийг хүртэл хэдхэн удаа л орж иржээ (С.Э). Нарангарвуу зүүдэнд байгаа юм шиг удаан хөдлөлгүй хэвтлээ (С.Э) Үүнчлэн "мэт" бүхнийг "шиг"-ээр солиход найруулгын өнгө аяс эвдэрч байна. Жишээлбэл, Хөх ногоон, ухаа шаргал алагласан энэ их тал нутаг ертөнцийн түмэн галавт ийнхүү амгалан бөгөөд хувиршгүй мэт боловч, хүний үр нэгэн төрөл өнгөрөх хооронд юуг эс үзнэм билээ (С.Э). Ёнхор өвгөн энэ мэт өнгөрснийг эргэцүүлэн тал нутгаа ширтэн явав (С.Э). Гэтэл "мэт"-ийг "шиг"-ээр сольж болох нь бас бий. Тухайлбал, Залуугийн цаг одоо үлгэр түүх мэт (шиг) боловч ямар гайхамшигтай байх вэ! (С.Э). Хүн хүсвэл түүнийг нь ойлгож болохоор тийнхүү ойлгохоор тийн ойлгох нь хүний өөрийн ухаан, нүд чихний хурц сонороос л болох зүйл мэт (шиг) санагдана (С.Э).

"Мэт" нь адилтгах утгаар сонгодог бичгийн хэлнээ "шиг" нь жиших, тааварлах утгаар өнөөгийн бичгийн ба ярианы хэлнээ тус тус түгээмэл хэрэглэж байна. Д. Батбаяр "мэт" хэмээх үг-бүтээврийг эргэцүүлэн адилтгах өгүүлэмж бүтээхдээ олшруулан овоолох аргад ашиглажээ. Үүнд:

Дув дугуй мэт дув дуугүй, хязгаар хярхаггүй, харанхуй мэт, мэдэхгүй мэт, чанад мэт, бус мэт өнгөгүй, үнэргүй, аниргүй, дув дуугүй нь уртгүй, өргөнгүй, өндөргүй. Үгүй мэт, нууц мэт, эгшиг мэт дув дуугүй нь цэг мэт (Амрагийн тэнгэр 68-р т.) Үүн доторх "дув дугуй, дув дуугүй" гэхэд орсон "b" нь дээр өгүүлсэнчлэн metü (мэт) гэдгийн "m" нь "b"-тэй сэлгэж оруулбар бүтээвэр болсон нь юм.

Ш.Лувсанвандан гуай Энэ "шиг" гэдэг нөхцөл нь дан ганц нэр үйлийн хоорондын харьцааг заах төдийгүй, хоёр нэрийн хоорондын харьцааг зааж чадаж байна. Жишээлбэл, хөгшин аав шиг-ээ өвгөн хүнийг хүндлэх хэрэгтэй. Дүү шиг-ээ бага хүүхдийг асрах хэрэгтэй³⁷ гэж өгүүлж, энэ нөхцөлийг хааяа орлох "мэт" гэсэн адилтгах нэгж (үг-бүтээврээс) ялгаатай гэж үзсэн нь илт байна. Цаашилбал "bvtv" гэсэн бүтцээс

³⁷⁾ Ш. Лувсанвандан, Орчин цагийн монгол хэлний бүтэц, монгол хэлний үг нөхцөл хоёр нь, Улаанбаатар, 1968. 55-р тал.

оруулбар ба угтвар бүтээвэр үүсэхийн зэрэгцээ "-btur" → "-bċi" дагавар салаалсан байна.

Үүнд:

-bċi

↑

-btur~tur (sāyi-tur)

↑ batu (бат бэх)jen-ostj.but(id)

ubulagān-b ← bütü ← bütü- (ажил бүтэх, төрөх, боловсрох) tū.bit- uig. püt-büt- (bütü-)

(оруулбар бүтээвэр) büte-g ē (хучих, халхлах, бөглөрөх, аних, эдгэх)

büte-gū(ü) (далд, задгай бус, балар), kir. bitä (хаах)³⁸, bim bitegū

adaγū→maduγū

-m ← mutu ← buta (бут мөчир, бөөн хэсэг, бяц), kir.butа (бут), зак. butа (бут.)

mötü ← botiγül (үет өвс), botuγu (тэмээний төл, ботгон хүлэг (эцэж цуцахгүй номхон (угтвар морь)

бүтээвэр betü ~ metü ← (наржил мод, зузаан арьстай, түүгээр нь хувин аяга, уур хийнэ.)³⁸ гэж харьцуулбал, "ba... " үе-утгалбар нь эрчлэн бөөгнөрөх, нягтрах, "tu... " нь „тусгах, нийлэх” гэсэн утгатай учраас бат бэх холбогдох, гадуураа бүтээгдэх, болж бүтэх, үндсээсээ бутлах (бүхэл хэсэг) гэсэн утгат дээрх үг салаалсны дээр хоёр юм адил болох” гэсэн утга үүсжээ. Энэ тухай Г.И. Рамстедт халимаг хэлнээ metə, bütü (bütü, metü)³⁹ гэсэн хэлбэртэй байдгийг тэмдэглэсэн бол С.Старостин, А. Дыбо, О. Мудрак нар „metü хэмээх үгийн эртний хэлбэрийг "miati" гэж сэргээгээд, эртний түнгүс хэлнээ "miati" (амьтны толгойн арьс), эртний түрэг хэлнээ "bet" (нүүр, тал, ойр), өнөөгийн япон хэлнээ nutai (адил, төстэй)⁴⁰ гэж харьцуулжээ. Халимаг, ордос хэлнээ энэ үг-бүтээврийг "mötə", дуншаан хэлнээ, "mutu", Баоань хэлнээ "mätgo", монгол хэлнээ "madu" гэж хэлдгийг дурджээ. С. Старостин нар "metü" хэмээх үгийн эртний хэлбэрийг "miati" гэж сэргээснээс үзвэл "i" эгшгийн өмнөх "t" нь зөөлөн "č" болон хувирах тул түүнээс тухайн юмын гадуур бүрхэж, уг юмыг багтаах гэсэн утгатай "bċi" дагавар монгол хэлнээ үүсжээ. Уг юмыг бүрхэх халхлах гэдэг нь цаад юмын овор төрхийн дагуу хэвтэй буюу адил төстэй байх нь мэдээж юм. Жишээ нь, хурууг хамгаалах зүйл нь хуруутай төстэй байж "хуруу-вч" гэх үг бүтэх биз ээ.⁴¹ quruγū-bċi, qoγūlāyi-bċi, elige-bċi, nari-bċi, бүдүгү-bċi.

А.Бобровников "-btur" дагавар нь зонхилох өнгө дагуу хөнгөвтөр өнгө оруулсан утгатай бөгөөд орос хэлний "-оватый" хэмээх дагавартай төстэй юм. (sira-btur, kŭke-btur) гэсэн бол "-bċi" дагавар нь нэг юмыг далдлах халхавч хаалт болдог гэсэн утгатай (ebċigū-bċi, dala-bċi)⁴² гэж үзжээ. Г.И.Рамстедт монгол хэлний "bċi-н" дагавар нь түнгүс

³⁸) G. Ramstedt. Дурдсан зохиол, р. 46

³⁹) G. Ramstedt. Дурдсан зохиол, р. 43

⁴⁰) S.Starostin, А.Диво, О.Мадрак, Etymological dictionary of Altaic languages, Leiden, Vocton 2003, р. 924.

⁴¹) М. Базаррагчаа, Монгол хэлний нөхөцмөл „в-чи” дагаврын гарал, Монгол хэл шинжлэл, 5(27) боть, Улаанбаатар, 1999, 71-88-р тал.

⁴²) А.Бобровников, Грамматика монгольско-калмыцкаго языка. Казань, 1849, стр. 66.

хэлний "-ptun"(-pun, btu, tun)-тэй тохирно гээд čike-bči, quruγū-bči, sūke-bči, γara-bči, kǔjēgū-bči, qoγōla-bči зэрэг жишээ татан, манж хэлний хуситун (хөлийн ороолт) гэсэн үйл үгийн хуси язгуурыг монгол хэлний quči-(хучих ороох) гэсэн үгтэй холбожээ.⁴³ Н.Н.Поппе -bči дагавар нь "юмын халхавч, гэр дугтуй" гэсэн утгатай (kete-bči, qoγūla-bči, kǔjūgū-bči), -btur дагавар нь "өнгөний буруу" шинжийг заасан утгатай (qara-btur, čaγā-bir, ulaγā-bur, sira-bur, kōke-btur)⁴⁴. Тэрээр -bči нь ямар нэг зүйлийг "бүрхэх таглах, хучих" (čike-bči, dala-bči, nidū-bči, elige-bči), -bir, -btur нь "өнгөний ялгүй бүдэг" (čaγā-bir, ulaγā-bir, kōke-btur, ulaγā-bur, ноγуγā-bur, ulaγā-bur), -čar (qara-čar) гэсэн утгатай⁴⁵ хэмээн үзжээ.

У-Ж.Ш.Дондуков гуай "-бша" (bči) дагавар нь а) үйлийн хэрэглүүр болсон юм. (холхибшо (инструмент для чистки ушей от серы); б) язгуурын утгад тохирсон юмын нэр (хандайбша-небольшая табуретка), дүрөөбшэ (кожа между седлом и стремени); в) юмын халхавч, сав болж буй юм (кэтэбшэ, халхабша); г) аль нэг эрхтний нэр (далабша, эрхыбшэ); д) аль нэг эрхтнийг хамгаалах, зүүх, өмсгөх юм (хоншообшо (намордник), хүзүүбшэ, үбсүүбшэ (нагрудник) гэж ангилаад, нуурибша (небольшой потник) гэхэд „-вша” дагавар нь "багасгах" утгатай гэж үзсэн байна⁴⁶. Т.А.Бертагаев "-bči" дагавар нь бодтой ба хийсвэр утгат үг бүтээнэ гэж үзээд, "хуруувч, гэгээвч, хэтэвч, нуруувч" гэвэл бодот юмс, "сэхээвч, (разум, ум, соображение), оно-вч (конкретность), гэрэвч (канделябр, люстра), даравч (шпоры), бүдүү-вч (схема)" зэрэг хийсвэр зүйлийн утгатай гэж ангилжээ⁴⁷. Мөн Г.Ц.Пюрбеев "-bči (вч)" дагавар нь нэр томъёоны хувьд идэвхтэй хэрэглэгддэг дагавар болно гэж үзээд, аж ахуйн холбогдол бүхий овор багатай зүйлс, хэрэглэл, зохион бүтээсэн юмсын нэрлэсэн нэр томъёо олонтоо тохиолддог, тухайлбал, гогцоо-вч, холхи-вч, чих-вч, талхи-вч, оно-вч, эрхий-вч, дар-вч (шпора, шайба), нүд-вч, нуруу-вч, хүзүү-вч, хоншоо-вч, хуруу-вч, зүүвч (игольница), урх-вч (силки, петли), амгай-вч, хэт-вч, халх-вч, салхи-вч, гэгээ-вч, дал-вч, үүрэг-вч, үүд-вч (том хотирхой гэдэсний үүдэвч), өндөг-вч (яичко), тасал-вч (хамрын таславч-носовая перегородка) гэх мэт жишээг татжээ⁴⁸.

Цаашилбал, Д.А.Сусеева халимаг хэлнээ "улавър, цаһавър, хоосъвър, зузавър, хоосър, жөөлэр, нимгэр, икевцер, муувтър, сээвер (сайн), көгшэвер, һалзвьцър" гэх мэт дагавраар илрэх тэмдэг нэр нь өнгөний буруу шинжийг илтгэдэг⁴⁹ гэж үзсэний доторх хоосър (хоосоор), жөөлэр (зөөлнөөр), нимгэр (нимгэнээр), сээвер (сайнаар) зэрэг үгс нь үйлдэхийн тийн ялгалт тэмдэг юм. Үүнийг Д.А.Сусеева "Дайвар үг" гэж үзсэн байна. Халимаг хэлний "-бцер" дагавар нь "-бтър" дагаврын хувилбар болох ба юу гэвэл, "-btur (втър)" хэмээх дагаврын "tu" нь "ča-či"-тэй сэлгэснээс үүссэн ажээ. Жич, энэхүү "-btur"

⁴³) Г.И.Рамстедт, Вседение в алтайское языкознание, М., 1957, стр. 205.

⁴⁴) Н.Н.Поппе, Грамматика письменно-монгольского языка, М.-Лгр., 1937, стр. 106-108.

⁴⁵) Н.Поппе, Монгол бичгийн хэлний зүй. Улаанбаатар, 2012, 58-59-р тал.

⁴⁶) У-Ж.Ш.Дондуков, Аффиксальное словообразование частей речи в бурятском языке, Улан-Үдэ, 1964, стр.11; Словообразование монгольских языков. Улан-Үдэ, 1993, стр. 31

⁴⁷) Т.А.Бертагаев, Лексика современных монгольских литературных языков. М., 1974, стр. 205-206.

⁴⁸) Г.Ц.Пюрбеев, Современная монгольская терминология. М., 1984, стр. 55-56.

⁴⁹) Д.А.Сусеева, Слообразовательная парадигматика имен прилагательных в современном калмыцком языке. Алтайские языки и восточная филология, М., 2005, стр. 404-412.

дагаврыг "sayi-btur (саявтар), ayiqu-btur (айхавтар)" гэж залгадаг нь зүй тогтлыг зөрчиж бүтсэн тайлагдал болох ба энэ нь уг дагавар маань баймж утгыг илтгэдэг учраас цагийн нэр ба ирээдүй цагт нэрнээ залгасан байдаг.

"-bči" дагаврын талаар Ш.Цэцэнцогт дундад зууны монгол хэлнээ цөөвтөр хэрэглэдэг байснаа одоо идэвхтэй хэрэглэдэг дагавар болсон бөгөөд монгол хэлнээ "bdʒэ, rdʒi", зүүн ёгор хэлнээ "btsə", дагуур хэлнээ "-rts", бао ань хэлнээ "rdʒ", манж-түнгүс хэлнээ "-ptun, tun, ptu, run, ttan, ttun" гэж хэлдгийг харьцуулжээ⁵⁰. Тэрээр, энэ дагаврын хэлбэр ба утгын талаар нь 1. NN: Тухайн юмыг бүрхэх, халхлах, савлах буюу түүнд углах зэрэг эд хогшлийг заасан нэр үг үүсгэнэ. Жишээ нь, elige-, on-(oni)-, dōrū-, erkei-, quruū, qoūlāi-, toyī-(u)-, mangnāi-, čiki-, qača(r)-, qormui-, omuruñ-, tasiyā-, kǔjūgū-, suyu-, ala-, gegē-, salki-, toyūsu-, jula-, sara-, nari(n)-, geǰige-, ōndege-, dalu-, ōngge-, niyūr-, qayaū-, gere-, kegere-(хээр хэрэглэх сав), qalqa-, jēgū-bči-, čegeǰi-, sirquna(γ)-, γoūcyūā-bči; (ebūdūg-(b)či, čegeǰimeg-(b)či, qormui-g-b-či).

2. V→N: Тухайн үйлийг гүйцэтгэгч багаж хэрэгсэл ба тухайн үйлийн явц зэргийн хэр хэмжээ заасан нэр үг үүсгэнэ. elgū-, niyū-, egūr-, qolki-, tata-, būrkū-, negegē-, onu-, daru-bči;

3. N_{adj}→N: Тухайн шинж тэмдэг бүхий хэрэг явдал, юмыг заасан нэр үг бүтэнэ. nari(n)-bči, būdūgū(n)-bči, dalda-bči, bariyū-bči, jōgēle(n)-bči, tasiyū-bči, qur-du(n)-bči, neyi-bči, sira-bči(шар бидэртэй хэрээ)

4. N_{adj}→N_{adj}: Тухайн шинж тэмдгийн барагцаалсан байдал төлөвийг илтгэх тэмдэг үг үүсгэнэ. narī-bči(нарийн төлөв), būdūgū-bči(бүдүүвч зураг, үлгэрийн бүдүүвч), yeke-bči, kōngge-bči.

5. N→N_{adj}: Тухайн зүйлсийн шинж байдал бүхий тэмдэг нэр үүсгэнэ. ōngge-bči

6. O→N: qarīyū-bči (qaritu, qarīči), belke-bči (belkenčeg), qolqu-bči;⁵¹

Ийнхүү "-btur" дагавраас "-bči" дагавар, "bčur" (ula-bčur-ул, хэт цахиур агуулах хэрэгсэл улавч) үүссэн бол "b" нь гээгдэж "сэлгэмэл г-γ гэсэн дагавар бүхий √ -цаг, či-г хэмээх дагавар салаалжээ. Жишээ нь, noqāyi-čir, činu-čir, solungγa-čir, kōbūng-čir, udum-čir, ebečin-čir, manan-čir, bal-čir, quluγana-čir, ōl-čir (kōlčir), āyil-čir, ebūgen-čir, qoūlan-čir, boγu-čir, teneg-čeg, busu-čir, jūibang-čir гэхэд "čir, čur" дагавар нь, уг юмын бүүрүү шинж, тарамдсан шинж, багассан (бүдэг) шинж зэрэг утга илтгэж байна. Энэ нь угтаа "-btur" буюу "metū" гэсэн утгат дагавраас үүсэлтэй болох нь тодорхой байна. Иймээс У-Ж.Ш.Дондуков гуайн тодорхойлсон, буриад хэлний "зээ-нсэр, бүлэ-нсэр, хүн-сэр (человечишко) мори-сор (лошаденка), гэр-сэр (юртишка)" гэсэн дагавар нь "зээ"-тэй "адил" охиныг "зээ-нцэр" гэжээ.⁵² Энэ kǔmūn-čeg (хүнсэр, хүнэнцэр) хэмээх үгнээ орсон "хүн мэт, хүний оронцог" гэсэн утгатай "čeg" дагаврын "г" нь "γ"-тэй сэлгэж, oγun-čay, qanggir-čay, kengger-čey, bōmbūr-čey, ala-čuy (хатгуур гэр), qayūr-čay, tōgū-čeg, ayār-čay, egēr-čeg, aγul-čay, tobur-čay, oγūr-čay, janggir-čay, palang-čay, olung-čuy, yanggir-čay (хэдэн модыг хэлхэн зангидаж хийсэн эмээлэрхүү эдлэл), kingγar-čay, oγūr-čuy, oγum-čuy

⁵⁰ Ш.Цэцэнцогт, Монгол үгсийн язгуурын толь, Жанг Жияа Кеу, 1988, 2556-р тал.

⁵¹ Ш.Цэцэнцогт, Дурдсан зохиол, 2556-2558-р тал.

⁵² У-Ж.Ш.Дондуков, Дурдсан зохиол, стр. 24-25.

зэрэг үгс бүтсэн нь цөм адил, мэт-бууруу-бага жижиг гэсэн утгатай ажээ. Энэ талаар, Галай Балжаа Баянголын торгууд аман аялгуунаа "tser, ntser" гэсэн дагавар нь тэмдэг нэрийн харьцуулсан утга илтгэдэг (iktser) (ихэвтэр), хатutsar (хатуувтар), хо:ra:n tsar (хооранцар-хойшоо шиг), ómnae:ntsar (өмнаараанцар-өмнөөрөн шиг)⁵³ хэмээн тэмдэглэсэн байна. У-Ж.Ш.Дондуков буриад хэлнээ "багасгах" утгатай "-сог" (хонхосог, добосог)⁵⁴, Т.А. Бертагаев добуциу (довцог) хэмээх үгнээ орсон "џуу" дагаварт "багасгах, эс тоомсорлох" утгагүй, харин "дов" гэдгээсээ "том болгох, томрох" гэсэн утгатай дагавар⁵⁵ гэжээ. (Жишээ нь, бөөрөнцөг (сфера), ээрцэг (прялка), төөрцөг (круглая деревянная чашка), бөөрцөг (сферойд), оронцог (заменитель) зэргийг Т.А. Бертагаев эш татан тайлбарлажээ.) Т.А. Бертагаев "-џар" (буриад хэлнээ "-sar") дагавар нь өнгө бууруу, бүхэл биш, үл тоомсорлох утгатай гээд qara-џар (черноваты), поууа-џар (зеленоватый), ebügenĉer (не дряхлый старик), поуа(n)- џар (князишко) зэрэг жишээ дурдаж, кейкен-ĉerükügenĉer гэхэд "-ĉer" дагавар нь "адил төстэй" гэсэн утгатай⁵⁶ гэж үзсэн нь бидний тодорхойлсон "адил төстэй" гэсэн утгатай тохирч байна. Тэрээр, "хоолонцор, аманцар", "мэнэнцэр, хээнцэр" гэхэд "ихсэх, олонцор, үенцэр, зууванцар, хуванцар, савханцар, вагонцар, наангинцар, тугалганцар, цахиранцар (кремнезер), өрмөнцөр (вафли), буланцар, үглэнцэр (ариозо), мананцар зэрэг нь адил төстэй, мэтэрхүү" гэсэн утгатай гэж үзжээ. Тэгвэл Г.Ц. Пюрбеев -nĉar, џar дагавар нь а) хүний төрөл зүйл (зээнцэр, гучинцар, хээнцэр, хоолонцор) б) хийж бүтээсэн зүйл (хавтанцар, дүнзэнцэр, хуванцар); в) зэвсэг хэрэглүүр (тэргэнцэр, вагонцар, багананцар, буланцар (валик)) гэж ангилаад, зарим төмөр, шороогоор хийсэн зүйл (шавранцар, чахиранцар, наангинцар, элсэнцэр, тугалганцар, үенцэр); амьд амьтан (савханцар, мөөгөнцөр, лонхонцор, зууванцар, үглэнцэр (ариозо))⁵⁷ гэсэн нэр томъёо бүтээнэ гэжээ.

Ц.Норжин гуай "-џар бүтээвэр нь џа-г гэсэн бүтэцтэй ба уг үндсийн шинж тэмдэг бүхий амьтан, юмыг илтгэнэ"⁵⁸ гээд, qara-џar, baru-џar, udum-џar гэсэн жишээ татжээ. Мөн тэрээр -џар дагаврын утгыг "уг юм лугаа төсөөтэй нөгөө юм буюу уул юмыг хирлэж, голох санааг илтгэнэ" гэжээ. (bulag-џar, modu-џar, џāyi-џar). Тэрээр -ĉir гэсэн хувилбартайг дурдаад, энэхүү -ĉir нь голдуу хэмжээ, байдал төсөөтэйг илтгэнэ. (kōbüng-ĉir, udum-ĉir, jūibag-ĉir, jaɣam-ĉir).

btur хэмээх дагаврын "-b" нь "м" нь төдийгүй, "м" нь "-n"-тэй сэлгэж, "-nĉir" гэсэн хувилбар бүтээсэн ба уул үгийн үндэс бүтээх "-n"-тэй давхцдаг. "-nĉar" дагаврыг Ц. Норжин "хэмжээ байдлаар төсөөтэй" гэсэн утгатай гээд (kegēnĉer, jigenĉer, ĉinunĉar, aminĉir, kegēnĉir, amanĉir, qoɣulanĉir) гэж ялгажээ.⁵⁹ "-nĉir, -nĉar" дагаврын "ĉi, џа" бүтээвэр нь "-ntar, -tar"-аас, "- nĉar, -ĉar" дагаврын "-ĉа" бүтээвэр нь "-ntar, tar"-аас тус тус үүсэлтэй юм. Жишээ нь, daɣun-ĉag (дуганцар), debke-ĉeg, dolɣun-ĉag ~ dolɣum-ĉag,

⁵³) Галай, Балжаа, Баянголын торгууд аман аялгуу, Research writings, Humanities, Ulaanbaatar, 2014, 41-р тал.

⁵⁴) У-Ж.Ш.Дондуков, Дурдсан зохиол, стр. 24-25.

⁵⁵) Т.А. Бертагаев, Дурдсан зохиол, стр. 25.

⁵⁶) Т.А. Бертагаев, Дурдсан зохиол, стр. 195-197.

⁵⁷) Г.Ц.Пюрбеев, Современная монгольская терминология, М., 1984, стр 56-57.

⁵⁸) Ц.Норжин, Монгол хэлний үг бүтээх дагаврын хураангуй, Хөх хот, 2001, 173.

⁵⁹) Ц.Норжин, Дурдсан зохиол, 25-26 р тал.

gilan-᠑ау, palan-᠑ау, ᠑ayan-᠑ау, sarki-n᠑ау, ergi-n᠑еу, sori/un᠑a/iу, ön᠑üу (өө-нцэг, өнцөг), o᠑un-᠑ау, bö᠑e᠑e-᠑еу, dolung-᠑ау. Ц. Норжин "-ntау" дагаврыг "гарт өртөмгүй жижиг юм" буюу "сэтгэлд нийцгүй юм үзэгдлийг илтгэх" утгатай⁶⁰ гээд, bari-ntау (хүүхдийн хувцас ба номын дээл), buran-тау, ö᠑ēn-teу (өвчилж өтөж байдаг хүүхэд), nēyin-teу (хүнийг айлгаж, сүрдүүлэм хүчин зүйл). Багашааж чамласан өнгөтэйгээр юмын нэрлэх утга бүхий -тау, -туу дагавар нь nun-тау (талх), nun-tуу (нутар), baltау, siltау, ᠑ortiy, tamtuу, tortуу, burтау, tartау, böyitуу, dayтау (adasqa) хэмээх үгнээ дайралдах ба "у" нь "-г"-ээр сэлгэсэн, tab-tir, sibtir, qaltar зэрэг үгэнд тохиолдож байна.⁶¹ Тэрээр "-tar, -tur" дагаврыг "-btur"- дагаврын хувилбар гэж үзсэн байна.

Ш.Лувсанвандан -btur, bur, big дагавраар завсрын өнгийг заасан тэмдэг нэр үүсгэнэ (улаа-втар, улбар, шаравтар, шарбар, цагаавтар, цагаавар, хөхөвтөр, хөхвөр)⁶² хэмээн үзсэнээс -t бүтээвэр сугарсан буюу бүхэл үеийг гээсэн гэжээ. Энэ нь Н.Н. Поппе (1937)-гийн үзсэнтэй адил байна. Тэрээр „-b᠑i” дагавраар халхлах бүрхэх хувцас хэрэглэлийн нэр үүсгэнэ (quruу-b᠑i, elige-b᠑i, ᠑iki-b᠑i, küjüü-b᠑i, dalu-b᠑i, kete-b᠑i), -n᠑ir дагавраар төрөл садны нэрсийг заасан бодит нэр үүсгэнэ (üye-n᠑ir, yu᠑i-n᠑ar)⁶³ Ц. Аюурзана -n᠑ir дагавар нь төрөл нэрийг заасан нэр ба алив юмыг төлөөлсөн утга бүхий нэр үүснэ (зээ-нцэр, гуч-нцар, мөөг-нцөр, уут-нцар)⁶⁴ гэцгээсэн байна. Харин Ц. Аюурзана tata-b᠑i, bürkü-b᠑i, ergi-b᠑i гэхчлэн нэрээр биш, үйл үгээс -b᠑i дагавраар нэр үг бүтээнэ гэж үзсэн байна.⁶⁵ Мөн Ж.Төмөрцэрэн, Ш.Лувсанвандан нар -b᠑i дагаврын тухай "уг зүйлийг бүрхэх үүрэг бүхий эд хэрэглэгдэхүүний нэр үүсгэнэ" (хуруу-вч, чих-вч). Мөн үйл явдлын гүйцэтгэх зэвсгийн нэр үүсгэдэг (далавч, халхавч). Бас ямар нэгэн зүйлээс халхлан хамгаалсан зэвсгийн нэр үүсгэнэ (халх-вч, салхи-вч)"⁶⁶ гэж үзсэн байна. Мөн энэ хоёр эрдэмтэн -нцар дагавар нь 1) хүний садан төрлийг заан үзүүлсэн (зээ-нцэр, гуч-нцар); 2) холбогдох нэрийг багасгасан (ат-нцар, уут-нцар); 3) уул үгийн үндсэн шинж чанар, төрх байдлын адил төстэй санааг илтгэсэн (архи-нцар, мах-нцар) байдаг⁶⁷ хэмээн үзжээ. У-Ж.Ш Дондуков -нцаг (нсаг) нь а) юмаас юм заасан (бэлх-нцэг, тавх-нсаг, хар-нсаг), б) багасгаж, үл тоомсорлох (бөө-нсаг (шаманишка), бүлгэ-нсаг (группка, кучка); -нцар (-нсар) дагавар нь төрөл садны хэмжээ зэргийг заасан (зээ-нцэр, бөл-нцөр) утгатай⁶⁸ гэж үзжээ. -н᠑ау дагаврын -у нь -г дагавартай сэлгэсэнээс -n᠑ir (-нцар) дагавар, мөн сэлгэмэл "у~г" дагавар нь гээгдэж, "-n᠑a" (ükügē-n᠑e) дагавар салаалсан нь -ntау болон -тау дагавраас эхтэй тул "ö᠑e-nteу, boü-mтау, ᠑ija-ntау, bari-ntау" зэрэг үгс бүтжээ. Энэхүү -ntау, -mтау дагавар мөнөөх, "metü" хэмээх үг бүтээврээс эхтэйг дээр өгүүлсэн билээ. Жишээ нь buran-тау гэхэд "buran" буюу "burun" гэдэг нь уйгар, түрэг хэлээр

⁶⁰ Ц.Норжин, Дурдсан зохиол, 22-23 р тал.

⁶¹ Ц.Норжин, Дурдсан зохиол, 150-р тал.

⁶² Ш.Лувсанвандан, Орчин цагийн монгол хэл, Бээжин, 1961 (1962), 240-р тал.

⁶³ Ш.Лувсанвандан, Дурдсан зохиол, 162-166-р тал.

⁶⁴ Ц.Аюурзана, Орчин цагийн монгол хэлний нэр үг бүтээх дагаврын тухай, Багш оюутны эрдэм шинжилгээний бичиг.

⁶⁵ Ц. Аюурзана, Дурдсан зохиол, 71-р тал.

⁶⁶ Ж.Төмөрцэрэн, Ш.Лувсанвандан, Жинхэнэ нэр, Орчин цагийн монгол хэл зүй, Уб., 1966, 79-р тал.

⁶⁷ Ж.Төмөрцэрэн, Ш.Лувсанвандан, Дурдсан зохиол, 79-80-р тал.

⁶⁸ У-Ж.Ш.Дондуков, Словообразование монгольских языков, Улан-Удэ, 1993, стр. 43.

"хамар" гэсэн утгат үг бөгөөд тэмээний буйлаас уясан "оосор"-ыг buran-taу хэмээх үг үүссэний "-тау" дагаварт "metü" гэсэн үгийн "-tü, tūr" гэсэн үе утгалбар хадгалагдаж хоцоржээ. Учир нь "-тау" дагавар нь "хамар"-т зохицон, түүнтэй адил байх зүйл болох "оосор"-ыг хамтатган "buran-taу" (бурантаг) гэж болсон төдийгүй, нустай хүүхдийг "нусан бурантаг" гэсэн адилтгал бүхий хэлц зохион хэлэлцдэг. Энэ "-тау" дагавар ихэвчлэн идэвхгүй язгуурт залган ордог байна. Жишээ нь, "bur-, bar-" хэмээх язгуурт "тусах → холбогдох → дагалдах → адил шиг → зэрэг (олон)" гэсэн утга бүхий -тау дагаврыг залгаж буртау (хир даг) ~ bartau (хир даг, төллөсөн малын мэсэйгээс гоожих салай) хэмээх үг бүтэж, "-тау" нь "-цау"-тай сэлгэж, бурцау (хонгорцогт ургамлын ерөнхий нэр), -yü (bu(gu)r-caу (хонгорцогт ургамлын үр мөхлөг) хэмээх үг бүтжээ. Энэ "-цау" дагаврын "-ца" үе-утгалбар нь олон буюу "бут" (ургамлын бут, бут цохих) гэсэн утгыг агуулж байна.

Энэ "-цау..." дагаврын талаар Т.А.Бертагаев багасгах ба басах (жигжэрүүлэх) утгатай гээд, doбу-цау, böгөгe-нцeу, eгeг-цeу, oгун-цау, тöгөг-цeу, eмe-цeг⁶⁹ зэрэг жишээ татсан ба энэ дагаврын "-γ" нь "-r"-ээр сэлгэвэл "-цар" болж мөн дээрх утгыг илтгэхээс гадна, "metü"-ээс үүсэлтэй учраас "адил болох"; "адил болох → төрөл төрөгсөд"; адилавар болох → уул юманд "дуртай болох" гэсэн утгыг тэмдэглэжээ.⁷⁰ Жишээ нь, qara-цар, ноууа(n)-цар, yeke(n)-цeр, күмүнцeр, ebüge(n)-цeр, noya(n)-цар, bölü(n)-цeр, үчи(n)-цар, keüken-цeр, çinua(n)-цар, ama-n-цар, qoyūla(n)-цар, kege(n)-цeр, menen-цeр, olangčar, üye(n)-цeр, sabqa-nčar, manan-цар, ügen-цeр, ügelen-цeр, quban-цir, туулуан-цir, bulung-цir, paуanggi-n-цir гэх мэт жишээ татсаныг дээр товч дурдсан билээ.

Энэхүү "metü (betür)" хэмээх үг-бүтээврээс үүссэн -btür, ntür, тау-tar, цаг-цар-цir дагаварт үгсийг Ш.Чоймаа нарын "Монгол бичгийн хэлний тонгоруу толь"/II дэвтэр Хөх хот 2006/-оос түүж үзүүлье.

I.	siyā-ntaу→šaya-ncaу	tala-цау (үнсний утгуур)
	buran-taу	tarla-цау (tarlan)
	bari-ntaу~bari-mta	qabi- цау (гуяны үеийн дотор)
	bar-taу (burtaу, bolki, murtуу)	tobi- цау (товойлгон цохисон эд)
	nun-taу (нунтаг)	dobu- цау
	boүü-mtaу (boүü-mta)	torуu- цау (малгай)
	tar-taу→tar-çig, tiv. mthar thug	uru- цау (үү)
	burtау~bar-tау	siyān- цау (siyāntау)
	bol-tуу. (dobučау, deligün)	gilan- цау
	sil-tау. ma.silta (шалтах)~šaltar	inčау (inčауlaqu)
	nil-tау~nilčауai, bilta nilta çoki-	sarki-nčау (sarkinау)
	bal-tау (илдний ишний хуйд тулах төмөр)	toүüri-nčау (bú□ig)
	böyi-tуу~boүibуу degteī	dosi-nčау (жимс)
	nutуу~nu(n)туу	qorqun- цау (qorquу)
	boү-tуу~boүtu(хөхлийн өндөр малгай)	toүun- цау (emegtei үтүл)

⁶⁹⁾ Т.А. Бертагаев, Лексика современных монгольских литературных языков, стр. 195-197

⁷⁰⁾ Т.А. Бертагаев. Дурдсан зохиол, стр. 195-197.

tabtuγ tamu-γ, tamtari-, tur. boγtak(отго жинс)	almun- čay (ma□ālai-yin bambürsi)
toru-mtuγ~torumčay, tour(аманд углах тор)	kib- čay (qaramči)
torumtuγ(torumčuγ)	baγ- čay
baγār-tuγ (isegeī ðyimusu)	qaram- čay (qaralig)
tor-tuγ(тортож торгсон утаа ис)	taram- čay (tarayū)
or-tuγ (qani qamsayā) tur. ortay	qudqu-mčay
sar-tuγ (siratuγ, sira toti)	kiru-mčay
ken-teg ke~se: senteg, (огцом уур)	bambar- čay
ögē-nteg (ö seb)	aγār- čay
nēyi-nteg	baγār- čay
ör-teg ör-te-, r~g: ögte-(өгтөх)	Yaγār- čay (jīyasun-u sūrúg)
seng-teg	dar- čay (tuγ)
ǰónú-túg (ǰónúg, kógsin)	qanggir- čay
kúltúg (kótúbči, nig, tú. kúltúk)	ǰanggir- čay
	sanggir- čay
ǰanggir- čay	
qāyir- čay	ergi- čeg
bur- čay	tógú- čeg
yobur- čay	mórgú- čeg
tobur- čay	belben- čeg
dobur- čay	belken- čeg
qayur- čay	bógen- čeg
buyūr- čay	bógēn- čeg
sangγur- čay	egere-nčeg
gongur- čay	bógēre-neag
tongγur- čay	kerkin- čeg
tomur- čay	kógērú-nčeg
baγal- čay (baγūn yin)	keb- čeg
taγal- čay	deb- čeg (debseg)
argul- čay	güber- čeg (gūbegē)
palang- čay	kengker- čeg (kengkedeg)
obu- čuy	ger- čeg (ǰimis)
borγučuy (borgučāi)	egēr- čeg
mončuγ	túnger- čeg
dobγunčuγ (qobduγ)	bómbúr- čeg
orum- čuy	bókúr- čeg (qōyidu qosiyū)
tobu- čuy	bómbúr- čeg
čom- čuy	mel- čeg (sayārmay)
dolγum-čuγ (dolumčuγ)	bómbúl- čeg
taγār- čay taγār- čuy	úngkúl- čeg
our- čuy	ǰegēren- čeg
qoγurčuγ (qongγurčuγ)	bómbúng- čeg

toγur- čuγ
moγul- čuγ
olung- čuγ
õn-čúg
dõl-čúg dõlũng-čúg

Ш.Цэцэнцогт "-nčag~nčug, ntũγ~ntuγ. mčaγ~mčuγ, nčaγ~nčuγ, taγ~tuγ, čaγ~čuγ" дагаврууд цөм нэг гаралтай⁷¹ гэж үзсэн ба эдгээр хэлц дагаврын –ča нь "тал талаас цуглах" ба "тал тал руу чиглэх" гэсэн утгатай бөгөөд "-γ" нь "бага өчүүхэн → ялгах онцлох → цомхон цэгц" гэсэн утгыг илтгэнэ. Иймд "-čaγ" дагаврын өмнөх үндсийн "а, е" нь "тархах → задгай → таруу → олон буюу их", "о, õ" нь "дугуйрах → битүү ~ цомхон → цөөн буюу бага" гэсэн утга илтгэдэг гэж ерөнхийлөн ангилж болно. Жишээлбэл, "yobur-čaγ, bõmbũr-čeg" гэхэд "čaγ čeg" нь язгуур, үндсийн уруулын эгшиг нь дагавар дах уруулын бус эгшигт нөлөөлж "čõγ, čõg" (-tšõg, tšõg) гэж хэлэгдэх тул "цомхон" гэсэн утга илтгэнэ. Жишээ нь: oγunčõγ, olungčõγ, γurbičõγ, oγũrčõγ, moγulčõγ ~ moγulčaγ, qõngγurčõγ ~ qõngγurčaγ, toγurčõγ~toγurčaγ, alačaγ (хатгуур гэр), boγučõγ⁷² зэргийг дурдаж болно. Энэ нийлмэл хэлц дагавар нь čegčĩ (эмх цэгц)

čegčõγĩ-(цэгцийх), čegčõ(цэгц), čegčõũkeĩ (цэгцүүхэй), čegčõgeĩ (цэгцгий)

čõγčõũĩ-(цогцойх), čõγča(амьтан хүний бие, өвсний цогц)

čaγčõũĩ-(цагцайх), čaγčõqõĩ (цагцхай)~čõγčõgi (цогцог-урт сүүлт шувуу)

čõγ (цуг хамт, багц), čõγul-(чуулах)

čĩg (зүг, эмх цэгц)

čõgčõũĩ-(цөгцийх)

čõgle-(цөглөх-ихэс буюу хойдох нь салах, хүйс цөглөх), čõgčõrge (цүүд углах мод буюу төмөр), čõũrγõ (оньс цоож, даруулга) зэрэг үгийн "тал талаас цугларах" гэсэн утга бүхий "ča-γ-" зэрэг язгуураас эхтэй юм. Эдгээр үгийн "γ~g" нь "цомхон, ялгарах" утгатай болох нь "čaγõĩ (цааж), čegčõĩ (чээж), čõũĩ (цоо нэвт), čõũrγõ, čõgũrge (цуурга), čõũnaγ ~ čõnuγ (цооног), čõgũčõ (цөгц nig., tũ. čõkũn)" зэрэг үгийн "-γõ, γõ..."-тай харьцуулбал "цомхон бага, ялгарах" гэсэн утга тодорхой болно.

Ш. ũnen-čĩr (шударга үнэнч)

Unegen- čĩr (үнэгтэй төстэй амьтан)

kegẽn- čĩr (ганган)

ĩigen- čĩr (зээгийн хүүхэд)

geyigen- čĩr (гийгэнцэр, хээнцэр)

õgenčĩr (өөнцөр, өөлөх зантай)

agĩn-čõr (ургамал)

bančĩn- čõr (эрдэс чулуулаг)

bolur(u)- čõr

čõrdaγũl- čõr (цардуулын маягтай эд)

⁷¹) Ш.Цэцэнцогт, Монгол үгсийн язгуурын толь, Жанг Жияа Кеу, 1988, 2538-39, 2732-2733, 2769-70, 2812-2814-р тал.

⁷²) Ш.Цэцэнцогт, Дурдсан зохиол, 2813-2814-р тал.

yuūbang- čir (зууванд төстэй)
qanan- čir (гэдэс судасны дотор ханалаг)
busu- čir (бусармаг)
manan- čir (үүл манан мэт зүйл)
quban- čir (хувтай адил бүрмэл эд)
sabqan- čir (савханцар хорхой)
torγan- čir (торго мэт)
qayan- čir (хаянцар, үенцрийн хүүхэд)
qosiγān- čir (нэг зүйл лянхуа)
aman- čir (аманцар хүн)
buraman- čir (бурам)
waγāran- čir (жижиг ваар)
čakiran- čir (чулуулаг)
āyilan- čir (айл хэсэх дуртай)
qoγulan- čir (ховдог)
ügen-čir (үгэнцэр, хэлэмгий, аманцар)
bülün-čir (бүлүүдийн хүүхдүүд)
tergen-čir (бага оврын тэрэг)
čig-čir (гавшгай,сэргэлэн)
üriyēn-čir (сая шүд гүйцсэн насны эр адуу)
jalγan-čir (долоо дах үеийн үр хүүхэд) ~ jalγam-čir
üyen-čir (хаялалд, ах дүүгээс төрөгсөд)
uūlγam-čir (уулгамч)
brömen-čir (жигнэмэг)
egedem-čir (сүүний уургаар хийсэн зүйл)

к

ebisen-čir (хивсэрхүү эд)
udum-čir (өөрөөс доош таван үе хэтэрсэн үр хүүхэд)
kelen-čir (аманцар)
möndür-čir (мөндрөөс жижиг)
qubin-čir (хувиа бодох)

bal-čir (нялх)
nanggin-čir(наангинцар-наалдан байдалтай)
čal-čir (үг хазгай хэлдэг)
čoqungin-čir(шохой мэт бодис)
šal-čir (шалчиг)
šügüyin-čir(шүүгээрхүү юм)
bel-čir (голын уулзвар)
amin-čir(амины)
ayil-čir (айл хэсэмтгий)
gučin-čir(жичинцрийн хүүхэд)

gol-čir (тогтворгүй зан)
 nabčir-čir(навч мэт, бяцхан навч)
 öl-čir (хүйтэнд тэсвэртэй)
 kürin-čir (эрвээхийн авгалдай)
 köl-čir (хөндлөн гулдгүй шахацсан)
 уүлин-čir(ууланцар-үүлийн язгуурын шувуу)
 göl-čir (гөлчир)
 činun-čir (чононоос жижгэвтэр араатан)
 qabtang-čir
 qāyirγun-čir (хайрга чулуу мэт)
 tuürilang-čir (ургамал)
 numun-čir (нум мэт бяцхан юм)
 köbüng-čir (олон наст ургамал)
 utasun-čir (утас мэт юм)
 ölüng-čir (зэсний төрөл ургамал)
 busun-čir (ондоо маягийн, бусцар)
 mōgün-čer
 kökün-čir (хөхөрхүү, хөх шиг)
 ükin-čer (охин байдалтай)
 sögegün-čir (ургамал)
 jičin-čer (гучийн хүүхэд)
 čöbürigün-čir (цэврүү мэт багахан юм)
 egēdemün-čir
 sün-čir (сүүнцэр- зөгийн зажуураас гарах
 уураг мэт зүйл)
 udum-čir (өөрөөс доош таван үе хэтэрсэн үр хүүхэд)
 kögēsün-čir (зөөлөвч)
 elesün-čir (ихээхэн элстэй хөрс)
 üsün-čir (үс мэт юм)

Ш.Лувсанвандан "-nčir" дагаврыг "төрөл садны нэрсийг заасан бодит нэр үүсгэнэ (üye-nčir, үчи-nčir)"⁷³ гэсэн бол М.Н. Орловская "холын төрөл садны нэр ба багасгасан утгыг (jigē-nčir, jiči-nčir, үчи-nčir; mögü-nčir, уүта-nčir, qana-nčir, sabqa-nčir) илтгэнэ" гэж тодорхойлоод "тухайн юм ба амьтан хүнийг аль нэг шинжээр нь нэршүүлэн, зууванцар, цахир-нцар, хоол-нцор, хээ-нцэр" гэх болсон ба ойрмогхон үе-нцэр(пролойка), мана-нцар (туманность), вагонцар (вогонетка) гэж шинэ үг бүтээжээ⁷⁴ гэжээ. Мөн Г.Ц. Пюрбеев "-нцар, цар" дагавар нь янз бүрийн салбарын нэр томъёо тогтооход идэвхтэй оролцох болсон ба а) биет дүнзэнцэр, хуванцар); в) зэвсэг хэрэгслүүр (тэргэнцэр, вагонцар, багананцар, буланцар) гэсэн утгатай⁷⁵ гэжээ. Тэгвэл Ш.Цэцэнцогт энэ

⁷³ Ш.Лувсанвандан, Орчин цагийн монгол хэл, Бээжин, 1961 (1962), 165-166-р тал.

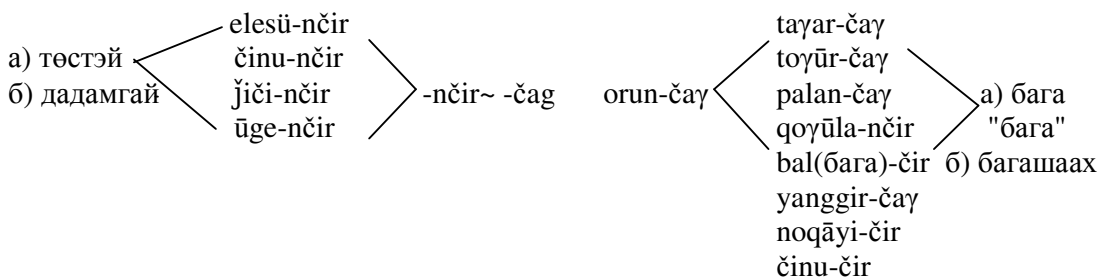
⁷⁴ М.Н. Орловская, Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке. М., 1961. стр. 42.

⁷⁵ Г.Ц. Пюрбеев, Современная монгольская терминология, М., 1984, стр. 56-57.

дагаврыг тэмдэг үгийн харьцуулах айн дагавраас гаралтай ба харьцуулах айн дутуу зэргийн утга илтгэнэ гэж үзээд 1) тухайн хэрэг юманд дадамгай, дур бахтай буюу тухайн зүйлийн шинж чанартай байх (ami-nčir, qosi-nčir (холбож хөшихдөө сайн), amānčir, ügen-nčir, kege-nčir, qoγūla-nčir, elesü-nčir, köringge-čir, mögü-nčir); 2) тухайн хэрэг бодис амьтан юмны шинж чанар, онцлог адил төсөөтэй байх (jici-nčir, bölü-nčir, üyenčir, qaya-nčir, jige-nčir, ünege-nčir, činu-nčir, uγūlin-nčir~uūli-nčir, üriye-nčir, ata-nčir, qana-nčir, banu-nčir, uγūta-nčir, sabqa-nčir, manan-čir, köbüng-čir, buta-nčir~buta-nčar, kökü-nčir); в) тухайн шинж байдлыг эзэмшсэн байх (γoyu-nčir, nomüi-nomu-nčir, nānggi-čir, ünep-čir); 4) gegeyi-nčir гэсэн салаа утгыг тодорхойлжээ. -nčir дагавар нь монгол хэлнээ 80-аад үг бүтээсэн бөгөөд халх хэлнээ -nčar... гэнэ. nčay, čay дагаврын ү нь r-тэй сэлгэсэнээс -nčir, -nčar, -čar дагавар үүсгэж, энэхүү сэлгэмэл -r нь "өрнөн хөдлөх" гэсэн утгатай ба үүнээс "бусдаас ялгарах" гэсэн утга салбарлажээ.

(төстэй): metür → metü → nčir → čay ← nčay (бага, багашаах)
n~∅

гэж харьцуулбал "-nčir" дагаврын гол утга нь а) төстэй, б) төсөөрхөх → дадамгай, дуртай гэсэн утгатай бол -čay дагавар нь а) бага цомхон; б) багашаах → бага гэж голох гэсэн утгатай юм. Иймд -n-гүй бол бага цомхон гэсэн утга голчилж байна. Үүнд:

IV sina-bči (эмэгтэйн толгойн зүүсгэл)

sirquna-bči (өмдний гадуурх өмд)

ugaqa-bči

māyīqa-bči (бөөгийн малгайн ард бүхий бүч)

γoqa-bči (хударганы гохтой төмөр)

qalqa-bči

qayaγa-bči (гэрийн ба бөхийн баруун зүүн талын оноог хариуцагч)

(V→N) šayayī-bči (шагайн харах завсар, нүх)

alaya-bči (чөдрийн алга)

salaγā-bči (гарын)

γuyā-bči (гуяанд хүртэл углах түрий)

ata-bči (малын тохом тохшийг бөхлөх сур, тохомны зөөлөвч)

ama-bči (амны хаалт)

qaša-bči, qata-bči (хаалга, хана хоёрын уулзах хэсэг)~qasa-bči

tata-bči (атавч-тохомд хэрэглэх зөөлөвч)

aγta-bčī (эмээл, хазаарын манжлага)(манжлага, чимэглэл, зүүсгэл)
 para-bčī (асрын туурганаас гаргасан тавцан)
 qara-bčī (хуягийн ханцуй)
 tara-bčī (өөш, загас барих том тор)
 sara-bčī (байшингийн саравч)
 sira-bčī (цайвар бидэртэй улаан хэрээ)
 γura-bčī (нумны бариулд наасан яс, эвэр)
 niγūga-bčī (нүүрний баг)
 ala-bčī (шуудаг өмд)
 bala-bčī (цэцгийн бал ялгаруулах шүүсэвч)
 (V→N) tasiyāla-bčī (зөгийн үүрний доторх нэг салаа)
 dala-bčī
 (N→N) daldala-bčī
 šala-bčī
 jīla-bčī (тогоо нэрэхэд хэрэглэдэг тогоо)
 ula-bčī
 qoγūla-bčī (хүзүүний халх өмсгөл, ам хамрын тос арчих алчуур)
 jīrūke-bčī (хэрэм мэт нэг зүйл амьтан, жирх)
 jīrūke-bčī (долгин зан)
 jīrūke-bčī (цахилгаан ороомгийн)
 sūke-bčī (жижиг сүх), jāla-bčī (тэрэгний тэнхлэгийг хавчихаар аралд хадсан
 дугуй төмөр)
 belke- bčī (бэлхэмж)
 ege-bčī (зуузайн гархин дахь ацтай гох төмөр)
 sekegē-bčī
 gegē-bčī
 tegē-bčī (тээвч-тэвх, чөдрийн чагт)
 ōndege-bčī (эм бэлгэсийн эс бүрдүүлэх эрхтэн)
 kōllege-bčī (тэргэнд хөллөх тэмээний бөхөнд углах тоховч)
 gejige-bčī (хазаарын шилэвч, дуулганы хойд арал)
 jīgīrig(e)-bčī, tasiγū-bčī, qurdu-bčī
 elige-bčī
 ebūdūge-bčī
 dōrūgē-bčī (дөрөөвч, нарийн гөлөм)
 egūrge-bčī (үүрэхэд зориулсан сав, ном үүрэхэд зориулсан оосор, сур, дээс)
 belge-bčī
 engge-bčī (хүүхдийн энгэрт зүүх өмсгөл, элгэвч)
 ōngge-bčī (тохмын зөөлөн жийрэг)
 ōngge-bčī (өнгөвч зан)
 kete-bčī (зүүвч, эхнэр хүний зүү, утасны сав)
 segūde-bčī (халхавч)
 šeše-bčī (онгоц чирэх дээсний үзүүрт уях мод)

eber(e)-bċi (эвэрт зүүх гэр)
 kere-bċi (хазаарын магнайвч)
 gere-bċi (бамбарын гэрэл, олон лааны тавиур)
 kegēre-bċi (хээр авч явах сав)
 bōgēre-bċi (үс гээгний туйвын боолт)
 segūder(e)-bċi (нар халхлан босгосон саравч)
 ūre-bċi (цэцгийн үрэвч)
 jōgēle-bċi (зөөлөн хийсэн юм)
 dele-bċi (дэлэнгийн халхавч)
 kōndele-bċi (хөндөл, хөндлөн нуруу)
 oni-bċi (эхэндээ, шаламгай, сониуч)
 ċiki-bċi
 talki-bċi (цайны талхавч, арьс элдэх багаж)
 salki-bċi
 qolki-bċi (холховч)
 (V→N) nigī-bċi (нусны нийвч)
 ergi-bċi (дүүжин өргүүр, холхивч)
 dorumji-bċi (нэг зүйл малгай)
 mangnāyi-bċi (дуулганы магнайд хадах төмөр)
 amayāyi-bċi (амтай)
 qoyūlāyi-bċi (хүзүүний халхавч)
 julāyi-bċi (нялх ботгоны зулайд өмсгөх юм)
 qondulāyi-bċi (хөлш морины хөндлөн зөөлөвч)
 manglāyi-bċi (малгайн хоёр хажуугаар унжуулах чихний халхавч)
 neyī-bċi (нийцвэр, нийцтэй)
 erekeyī-bċi (эрхий хуруунд өмсгөх юм)
 tūreyī-bċi
 toqūyi-bċi (qanċūyi-bċi)
 qormūyi-bċi (бэлхүүсээр зүүх халхавч, хормовч)
 qanċūyi-bċi
 ogūyi-bċi
 narī-bċi (нарийн хянамгай)
 (V→N) bari-bċi (хүүхдийн баривч)
 tege(gē) si-bċi (авто машины тээшивч)
 kūrmele-bċi (хүрэмлэвч- тайлгад өмсөх малгай)
 sili-bċi
 šuī-bċi (гарын шуу хамгаалах өмсгөл)
 buluī-bċi (эхнэр дээлийн ханцуйн дахь олон хуниастай хэсэг)
 onu-bċi
 tuīqu-bċi
 qolqu-bċi (эрчүүдийн хэрэглэх хутга)
 tuīqu-bċi (туух, өмсгөл)

qolqu-bċi (жийрэглэсэн цагираг төмөр)
 ŝangqu-bċi (шанж үеийг даруулж боох тууз)
 baγū-bċi (бугуйн өмсгөл, бугуйн гоёл)
 ċarbaγū-bċi (царвууны хамгаалалт)
 (V→N) niγū-bċi
 tōyiγ(u)-bċi
 bariγū-bċi (баривч, нялх хүүхдийн заамгүй хувцас)
 qarīγū-bċi (ханцуйгүй дээл буюу дэглий)
 tasiγū-bċi (ташуу газар, зэргэлдээ бус хоёр өнцгийг холбосон шулуун)
 qosīγū-bċi
 niruγū-bċi (ерөнхий тойм, нуруугаар давхцалах нэг зүйл хувцас)
 quruγū-bċi
 suγu-bċi (суганы халхавч)
 quluγu-bċi (чихний хулгавч)
 numu-bċi (өрөмдөх өрмийн голыг эргүүлэх муруй мод)
 qormu-bċi (qormūyi-bċi)
 γoγċu-bċi (утас хэрээдэслэх хэрэглүүр)
 aru-bċi
 (V→N) daru- bċi (юмыг дарж бооход зориулан хийсэн юм)- daru-mta
 (V→N) daru- bċi (давирахад зориулан гутлын өсгийд хадсан гөх)
 (V→N) daru- bċi (зарим эрэгчин шувууны хөлд ургасан эвэрлэг зүйл)
 tor(u)-bċi (дээс зэргээр томсон ногт)
 toγūru-bċi (тоорцог малгай)
 omurū-bċi (хударганы чээжний оосор)
 toγūsu-bċi (цэцгийн тоос агуулагдах уутлаг хэсэг)
 ċiγūl(a)-bċi (тайх цагт өмнөх үеэ нэг зүйл малгай)
 yul(u)-bċi (тэрэгний аралд хадсан төмөр)
 ereγū-bċi (малгайн бүч, эрүү дулаалах өмсгөл)
 ereγū-bċi (тэрэгний буулгын зүлгийг шургуулах нүх бүхий дэр мод)
 (V→N) sekū- bċi (сөхөвч, хавхаг)
 bōkū-bċi (тэмээний бөхөнд угласан тоног, хөллөвч)
 kōkū-bċi

Энэхүү "metü" хэмээх үгээс үүссэн "-bċi" дагавар нь уул юмсын гадуур бүрхэх бүтээх, эсвэл углах, дотроо агуулах гэсэн утга илтгэдэг нь "уг хоёр юм адил болох" гэсэн анхдагч утгаас үүдэлтэй бөгөөд ихэвчлэн цаад юмаа хамгаалах халхлах болон юмыг агуулах сав гэсэн утгыг заах ажээ. Өөрөөр хэлбэл, халхалж хамгаалах зүйл нь цаад юмын биенээр нь бие болж байж, toqiyi-bċi, sili-bċi, kete-bċi, eber(e)-bċi, öndege-bċi, elige-bċi, süke-bċi, dele-bċi, erekeyi-bċi, qaċa(r)-bċi зэрэг үгнээс мэдэгдэж байна. "ula" (ул)-ыг бүрхэх зүйл нь "ултайгаа адил" байх жишээний зүйл гэж ойлгож болно. Talki ~ talkibċi, uraqa ~ uraqabċi, γoqa ~ γoqabċi, alaya-alayabċi (чөдрийн алга), ĳigirge ~ ĳigirge-bċi, tasiγū-tasiγūbċi зэрэг цөөвтөр үгс нь хос хосоороо утга нэг байгаа нь -bċi дагаврын адилтгах утгатай холбоотой юм.

Мөн -bči дагавар нь "уг юмыг бэхлэх баглах, уях, холбох" гэсэн утга зааж, арай өөр салаа утга илтгэнэ. Жишээ нь, māyīqa-bči (бөөгийн малгайн ард бүхий бүч), аҮта-bči (эмээл хазаарын манжлага, чимэглэл, зүүсгэл), eḡirge-bči (юм үүрэхэд зориулсан оосор), šanqqu-bči (шанх үсийг даруулж боох тууз), küjügü-bči (хүзүүнд хийх оосор), šeše-bči (онгоц чирэх дээсний үзүүрэнд уях мод), böḡere-bči (үс гээгний туйвын боолт) könde- bči (хөндөл, хөндлөн тавьсан саад, хашааны модыг хөндлөнгөөр нь холбосон мод), tasi- yū-bči (зэргэлдээ бус, хоёр өнцгийг холбосон шулуун), ата-bči (тохом бөхлөх сур), ereü-bči (малгайн бүч), döḡü-bči (ногт цулбуур), möḡü-bči (мөрөн дээгүүр хэдрэх оосор) г.м. Алив юмсын доторх завсар, түүнээс нүх үүсэх, улмаар завсарт жийрэг болох юмыг заасан утга салаалсан байна. Тухайлбал, šayaü-bči (шагайн харах завсар, нүх), ата-bči (тохмын зөөлөвч), tata-bči (тохомд хэрэглэх зөөлөвч), jöḡele-bči (зөөлөн жийргэвч), salaya-bči (эрхий хурууг долоовор дунд хурууны завсар гаргах) мөн sara-bči (байшингийн саравч), qalqa-bči (халхавч), seguder(e)-bči (нар халхлан босгосон саравч), sekeḡe-bči (саруулсгах том цонх), gegē-bči(гэгээ оруулах цонх) гэх зэрэг „нээх” утга заасан юмыг нэрлэсэн байна.

"narī-bči", "büdügü-bči" гэсэн овор төрх заасан тэмдэг нэрээс барагцаалан тодотгосон утгат жинхэнэ нэр бүтээсэн байх ба "süke-bči" гэхэд "сүх мэт жижиг багаж", "бяцхан сүх" гэсэн утга илтгэсэн нь ч байна. Өөр нэг сонирхолтой зүйл бол амаүай (морь малын аманд үмхүүлэх хазаарын нарийн гонзгой төмөр) хэмээх үгнээ "амаүа-үи-bči (хазаарын амгайг буулгасан морь)" гэж -bči дагавар залгавал "амгайг амнаас нь гаргах" гэсэн утга бүтээсэн нь дээрх оосор бүч уяа” гэсэн утгатай адилавар болжээ.

Монгол хэлнээ -bči дагавраар 150 орчим үг бүтээсэн ба халхлах, хамгаалах, савлах, углах, дотроо агуулах гэсэн утгаас "адилгах" (metü, metüčile-, metü-ber) утга салбарлажээ. Энэ дагаврын салаа утгыг

I 1. хаах, халхлах утга: erekeyi-bči, quruü-bči, qača(r)-bči, üre-bči

2. уг юмыг "дагалдах" буюу оосор бүч зэргийг заасан утга:

а) küruü-bči, аҮта-bči, möḡü-bči; б) амаүа-үи-bči

II 3. "тухайн юмнаа завсарт жийрэглэх ба нүх гарах утга": šayaü-bči, jöḡele-bči, ата-bči, salaya-bči

4. халхлахын эсрэгээр ил гарах нээх утга: nara-bči, sekeḡe-bči, gegē-bči,

III 5. "барагцаалан адил болох" утга: а) narī-bči, бүдүгү-bči; б) урақа-bči, үоқа-bči, qalqa-bči, алаүа-bči, jигиг(e)-bči

6. "өчүүхэн жижиг, бага" гэсэн утга: süke-bči (жижиг сүх) гэж ангилж болно.

Жич, botuü~ botuүа (ботго) хэмээх утгатай гарал нэг үгсийг төрөл хэлний жишээтэй харьцуулбал,

Монгол хэлнээ

1. batu
bataүana
botuүу
а. botuүу~ botu

Төрөл хэлнүүдэд

tung. pita, tü, biat- (хурдан), chuv. pida жинхэнэ үнэн)
kor. patik (тогтвортой)
uig. tü, pasa, tel. batqa. šorpadat (id)
tel. patqa, tar. potqa (id) uig. tü,
bota~botilak. čag. botum (залуу тэмээ),
bota (хүүхэд), kir. bota (ботго)

2. bitegū
botū~bitük (тэмээ),	<u>soyin.bodoyan</u> (ботго), <u>tuv.bodayan</u> čag.
3. buta	bota(ботго) <u>uria</u>
4. betege (güyügō)	<u>kir. bitä-</u> (id)
betegi (qabudar)	<u>kir. buta</u> <u>ǰak. buta</u> (өвс), <u>tung. Bute. Butek</u>
(эвдрэх)ǰpn. Put
betere-(tebede-) (цохих)	kor. Putiič- (цохих, түлхэх)
5. büte-(quči-)	<u>kir. betägä</u> (хялгана) <u>uig.</u> , tü putka, kir.
bötäkü, čag. pötäkä (id.)
6. bütü- (bolqu)	kir. bita- ~ betä- (id.) tübit-, uig. püt: (id)

гэсэн байдалтай болох ба Э.В.Севортян түрэг хэлнээ "ботго"-ыг "bot ~ wot" гэх ба botlak (ботго) botla-(ингэ ботголох, усны үхэр (махь) тугал төрүүлэх) гэж хэлдгийг тэмдэглэсэн байна.⁷⁶

Түрэг хэлний bot/wot, bota/wota, potak, botalag, bodur, bočuk (boduč) bodum гэсэн хувилбарууд нь I. botuγu, torūi II. bambursi, тугал (одос үхрийн) nayiliaγur (soyayā) ǰalayū möčir čurba (нялх ногоо), ǰulǰaya (belterge, gölüge), balčir keüked, balčir (öčükem, bičiqan), eyeldeg (erkim) III. botuγu, bambursi, torui, tuγus (odos üker-ün), böǰung tuür-ün) ǰulǰaya samur-un idegē, botuγu, öčüken, nirai (tarγan) зэрэг утгатай гэж Э.В. Севортян тодорхойлжээ. Иймээс эдгээр үгийн дотроос "о"-т үг нь түрэг хэлнээ өргөн дэлгэр утгатай байхад монгол хэлнээ түүний утга ховор живэр байна.

"t" нь "d"-тэй сэлгэх тул "batu"-аас "bodöyi-(бүдүүрэх)", badāi (усан тарга), badqu- (хөлс үнэр гарах, уур утаа баагих), badara-, badariγün); "botu-γu"-аас bodu (цэцэг өвчин, ургамалд ур яр гарах), bodung (зэрлэг эр гахай), bodu- (ургуулан сэтгэх); "buta"-аас будаγā, budang (уур манан), buduli- (үймэх), budqa- (хутгах, догдлох); "betere"-ээс bederi- (эрэх, арай ядан алхах), "büte"-ээс бүдеги badaγi, бүдengi (бүдэг), "bütü"-ээс "büdügün" (бүдүүн хадуун), бүдүри- (торох) зэрэг үгс үүсжээ.

Э.В. Севортян „*bar-ut > * bort (>bat), bart-lo-, bat-lo- (торох) гэдэг үгтэй "batuγu" хэмээх үгийг холбон үзжээ.⁷⁷

⁷⁶⁾ Э.В.Севортян, Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву „Б“), М., 1978, стр. 198.

⁷⁷⁾ Э.В. Севортян, Дурдсан зохиол, стр. 200.

РЕЗЮМЕ

В монгольском языке слово "metü" может встречаться не только перед суффиксом "-čile-n", но и перед именно-падежными и именно-притяжательными флексиями. С другой стороны, оно выполняет только соединительную функцию, поэтому не может стать самостоятельным членом предложения. Автор называет это слово-морфемой, так как оно имеет межуровневый характер в отношении слова и морфемы.

В результате морфемного чередования силла-семемы "me-" с силла-семемой "ba..." образуются слово-морфема "metü" со значением "уподобление" и слово "batu" со значением "тесно овязанный", слово "bütü-" со значением "становиться кем-либо/ чем-либо" в слово-морфеме "metü" "me-" чередуется с "be" или "b" а "-tü" чередуется с "-či", в результате чего образуется суффикс, "-bči" со значением "закрывать покрывать", тем самым возникают суффиксы "-ntaγ, taγ, nčaγ, nčir, m/ataγai".

В данной статье автор сделал попытку выяснить многозначность вышеназванных суффиксов, образованных от слово-морфемы "metü".